

Lech Suchomłynow

Mariupolski Uniwersytet Państwowy, Mariupol, Ukraina

lech@suchomlynow.pl

ORCID: [0000-0001-9657-8699](https://orcid.org/0000-0001-9657-8699)

DOI: <https://doi.org/10.34768/0xf0-m794>

INTERNATIONAL
JOURNAL
OF SLAVIC STUDIES

TRANSGRESSIVE, PRAGMATIC
AND SPECULATIVE HORIZONS
OF POPULAR LITERATURE AND
CULTURE

Nr: 3 (2021)

e-ISSN 2658-154X

Pograniczne wymiary wielokulturowości: przypadek Jarosława Iwaszkiewicza

Abstract

Kresy was an inexhaustible source of inspiration for a tender artistic sensitivity. Ukrainian topics, "transformed into an infinite number of variants", thus caused some "concerns" in scientific circles. All this is a testimony to the "extraordinary" nature of this phenomenon.

The subject of our article refers to works belonging to various periods of the artist's life and work, where Ukraine is constantly present, which, apart from traditional landscapes, has a different level of expression. Iwaszkiewicz's Ukraine often functions as a philosophical and aesthetic concept and derives from the Kiev period.

When considering the problem of Ukraine in literary works, one must remember that the world is represented as a product of the imagination and personal experiences of artists who, in turn, represent the collective consciousness of the borderlands.

Among other things, the article is devoted to the problems of Iwaszkiewicz's space. Considering space as a phenomenon explainable in the order of the morphology of a literary work, one of the principles of organizing its composition and theme plan is a chronotope of the works of the author of Fame and Glory. The basic types of space: pragmatic, mythical and abstract, have an "artistic bond" with historical time. The subject will also be the heroes of Iwaszkiewicz's works, characters related to Ukraine and the Polish environment inhabiting these areas.

A cursory analysis of Jarosław Iwaszkiewicz's work shows that the image of Ukraine, as a constantly present element of this artist's writing, changed along with the consciousness of the writer and the entire generation for whom the borderland experiences became a school of life, determined the type of sensitivity, worldview system and aesthetic values.

Keywords: Kresy, multiculturalism, borderland, Ukraine, Polish nobility, emigration, nostalgia, aestheticism, literary process, evolution of images.

Wyrazy kluczowe: Kresy, wielokulturowość, pogranicze, Ukraina, polska szlachta, emigracja, nostalgia, estetyzm, proces literacki, ewolucja obrazów.

Poczynając od preromantyzmu do pisarzy współczesnych Ukraina zajmuje ważne miejsce w literaturze polskiej. Kresy południowo – wschodnie jako dzielnica Rzeczypospolitej Polskiej były ściśle związane z historią, kulturą, tradycją i mentalnością narodów zamieszkujących te tereny. Z tego wynika nadzwyczajna barwność dziejowa, która w połączeniu z egzotyczną przyrodą stepową i specyficznym kolorytem życia codziennego, tworzy obraz tych ziem. Rozważając problem Ukrainy w utworach literackich, trzeba pamiętać, że świat przedstawiony jest produktem wyobraźni i przeżyć osobistych artystów, którzy z kolei reprezentują kresową świadomość zbiorową.

Kresy stanowiły niewyczerpalne źródło inspiracji dla czulej wrażliwości artystycznej. Tematyka ukraińska, „przerabiana na nieskończoną liczbę wariantów”, tym samym wywoływała pewne „obawy” w kołach naukowych. To wszystko jest świadectwem „nadzwyczajności” tego zjawiska¹.

Kresy są dziś przede wszystkim fenomenem, kategorią kulturową, to znaczy, że pojawiają się w przestrzeni symbolicznej i wysublimowanej, oznaczając pewien stan świadomości, typ wrażliwości i wyobraźni, a mówiąc inaczej wizje świata².

Ujmując kresowość jako swoisty system światopoglądowy, warto wprowadzić kryteria czasowe, geopolityczne i socjalne. Podobne podejście metodologiczne pozwoli prześledzić ewolucję statusu kresów w piśmiennictwie polskim, zmiany w sposobie kreowania świata przedstawionego w twórczości poszczególnych artystów. Trzeba pamiętać, że styl, maniera i artyzm nierozzerwalnie wiążą się z panującymi, a nawet obowiązującymi w pewnych

---

¹ Por. „Pamiętnik naukowy”, t 3, zeszyt 7, s. 456, 1837r. Cytat według: St. Jedynak, „Szkola ukraińska” w polskim romantyzmie, „Rota” 2/3 1998, s. 63.

² S. Uliasz, *Literatura Kresów. Kresy literatury. Fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*, Rzeszów 1994, s. 22.

środowiskach, ideałami pogranicza kulturowego. Ponadto można zauważyć istotną relację i współzależność między sposobem kreacji Ukrainy a osobowością pisarza czy poety, jego gustem, wizją świata, statusem socjalnym i in. W związku z powyższym istotnym będzie uwzględnienie ustaleń tych badaczy, którzy poświęcili swoje prace problemom kresowości w literaturze polskiej, którzy prowadzili badania socjologiczno – kulturowe polsko – rosyjsko – ukraińskiego pogranicza i subkultury środowisk, zamieszkujących ziemie za Zbruczem. Ponadto będziemy korzystać z rozpraw dotyczących twórczości i życia urodzonego na Ukrainie centralnej Jarosława Iwaszkiewicza. Będą to prace E. Czapliewicza, S. Uliasa, E. Kasperskiego, B. Hadaczka, A. S. Kowalczyka, A. Gronczewskiego, A. Zawady i innych.

Metaforyzacja i mitologizacja „utraconego raju”, kraju lat dzieciennych są cechą charakterystyczną piśmiennictwa wielu artystów. W utworach prozatorskich J. Iwaszkiewicza też są podobne tendencje, chociaż trzeba zaznaczyć, że sposób percepcji i kreacji przestrzeni ukraińskiej w twórczości tego autora jest produktem specyficznej wizji świata, wyróżniającej się z powszechnego ujęcia świadomości i artyzmu kresowego.

Analizując zmiany geopolityczne, związane z wybuchem I wojny światowej i rewolucją październikową (właśnie w tym czasie powstają pierwsze utwory J. Iwaszkiewicza), B. Hadaczek wyróżnia dwie postawy podmiotu lirycznego, ilustrując swoje twierdzenie wierszem autora „*Sławy i chwały*”:

Pierwsza z nich, bardziej emocjonalna, zasadzała się na ożywiającej nadziei powrotu, na czekaniu i na wierze, że taki dzień nadejdzie. (...) Druga postawa, bardziej filozoficzna, wyraża pogodzenie się z faktem utraty ojczyzny prywatnej:

Przeminęło. Zamknięte. Skończone. Na wieki!

Nie wstrzymuje tej wody. Odpływa, odchodzi.

Niechże bieży, gdzie giną wszystkie, wszystkie rzeki,

Stary świat się pochylił, inny dzień się rodzi.

(J. Iwaszkiewicz, *Odwiedziny miejsc ulubionych młodości*, z cyklu *Elegie*, w tomie *Inne życie*)²

Dokonując wyboru i wyjeżdżając z Ukrainy, która była jedna, była dana wraz z narodzinami, jak dla każdego artysty miejsce urodzenia było krainą najpiękniejszą – tak, jak najpiękniejszym okresem życia było dzieciństwo i młodość³.

Iwaszkiewicz zanurza się w nową, całkiem odmienną atmosferę życia warszawskiego. Swoista obcość często wrogość w stolicy młodego państwa, odmienność krajobrazów przyczyniły się do zaostrenia zmysłowości, wywołując odruchowe, czy jak pisał Iwaszkiewicz

² B. Hadaczek, *Kresy w literaturze polskiej XX wieku*, Szczecin 1993, s. 59.

³ M. Chrzanowski, *W Kijowie między „Oktostychy”*, „Zdanie” 1982, nr 4, s.54.

„machinalne” zestawienie „nowej” rzeczywistości i „starej” przeszłości. Ukraina, którą widział autor „*Nowel włoskich*” w pejzażach Hiszpanii, Italii, Ameryki – jest fenomenem Iwaszkiewiczowskich kresów.

Temat naszego artykułu odsyła do utworów należących do różnych okresów życia i twórczości artysty, gdzie stale obecna jest Ukraina, która oprócz tradycyjnej krajobrazowości ma inny poziom wyrażania się. Ukraina Iwaszkiewicza często funkcjonuje jako koncepcja filozoficzno – estetyczna i wywodzi się z okresu kijowskiego. Później ona będzie modyfikowana i transformowana, mamy na myśli system światopoglądowy wyrażający się w utworach artysty, ale jej źródła należy szukać w młodzieńczych fascynacjach autora *Prozy poetyckiej*.⁴

Biorąc pod uwagę wszystkie aspekty prowadzonych przez nas badań: ideowo – tematyczne, filozoficzno – estetyczne, chronotopiczne i inne, analizie zostaną poddane prozatorskie i liryczne utwory, eseje i artykuły krytyczno – literackie ze szczególnym uwzględnieniem tych, które integralnie związane są z tematyką ukraińską, to znaczy: *Młodość pana Twardowskiego (1914)*, *Legendy i Demeter (1921)*, *Księżyc wschodzi (1924)*, *Sława i chwała (1956)*, *Zarudzie (1974)*, *Dzień sierpniowy (1956)*, *Stanisława Wysocka i jej kijowski teatr "Studia" (1963)* i inne.

Omawiając problematykę tych utworów, można zauważyć wyraźną „polifonię” motywów ukraińskich, które realizowane są w różnych płaszczyznach. Uogólniając można wyodrębnić kilka rodzajów przestrzeni, które bezpośrednio wiążą się z okresem młodości J. Iwaszkiewicza. Przede wszystkim to był dwór, „ostoja najcenniejszych wartości: patriotyzmu, polskości, tradycji, niepodległości”⁵, a jednocześnie miejsce pierwszych prawdziwych wrażeń estetycznych, perypetii życiowych, awantur miłosnych i pierwszych przeżyć erotycznych. Następnie trzeba wymienić fascynującą swą różnorodnością przyrodę ukraińską, znaną Iwaszkiewiczowi od stepów Akernańskich po szczyty Karpat. Ważne miejsce w świadomości artystycznej autora *Zenobii Palmury* należy Kijowowi – „miastu rodzącemu literaturę”⁶.

Istotne będzie uwzględnienie roli miasta jako centrum życia polskiego, gdzie krzyżowały i intensyfikowały wpływy Orientu i Okcydentu, wywierając potężne wrażenie na młode serca i umysły dorastających twórców polskiej, ukraińskiej i rosyjskiej kultury⁷.

E. Łoch słusznie zauważa istotną tendencję w pisarstwie J. Iwaszkiewicza, chodzi o mityzację, swoisty sposób myślenia przy pomocy tej kategorii⁸ Połączenie pierwiastków

⁴ Por. M. Jędrzychowska, *Młodzieńcze fascynacje starości*, „Twórczość” 1988, nr 2, s. 57.

⁵ M. Domański, *Śladami kresowych dworów*, „Rota” 1997, nr 2/3, s. 9.

⁶ M. Chrzanowski, *Ibidem*, s. 55.

⁷ Por. K. Paustowski, *Wstriechi s drugom* [w:] *Wspominania o Iwaszkiewichie*, Moskwa 1984, s. 6.

⁸ Por. E. Łoch, *Pierwiastki mityczne w opowiadaniach Jarosława Iwaszkiewicza*, Rzeszów 1978.

mitycznych, różnorodnych koncepcji filozoficznych i artystycznej wizji świata nawet w sprawach codziennych i pospolitych wywodzi się z ukraińskiego okresu życia twórcy.

Interpretacja utworów autora powieści *Księżyc wschodzi* pozwoli nam określić ukrytą warstwę dzieła literackiego, prześledzić współzależność jawnego poziomu i amplifikującego. Odczytanie zakamuflowanego sensu pomoże w pełni zrozumieć morfologię utworów i semantykę pewnych elementów strukturalnych.⁹

Analizując literaturę przedmiotu, możemy dojść do wniosku, że w literaturoznawstwie polskim czy światowym (wiadomo, że twórczość J. Iwaszkiewicza jest przedmiotem badań wielu naukowców w Rosji, na Ukrainie, w Szwajcarii i innych państwach) brak gruntownych prac, poświęconych problemowi: Ukraina i Iwaszkiewicz. Historycy literatury w fundamentalnych opracowaniach o życiu, artyzmie czy estetyce tego autora tylko epizodycznie uwzględniali kwestię ukraińskości „przybysza ze Wschodu”. Wyniki przeprowadzonych badań przyczynią się do pełnego rozumienia twórczości tego artysty, pozwolą sprecyzować i ocenić rolę Ukrainy jako źródła inspiracji.

Autor *Sławy i chwały*, człowiek wywodzący się z polskiej rodziny z Ukrainy Centralnej, był osobą aktywnie uczęszczającej w życiu artystycznym „zaściankowego” środowiska polskiego. Będziemy dopatrywać się źródeł Iwaszkiewiczowskiej apolityczności i bierności społeczno – patriotycznej. Dokonamy analizy subkultury tych ziem znajdującej się w strefie interferencji kulturowej i penetracji duchowej. Na tle biograficznym zostanie rozpatrzona więź Iwaszkiewicza z muzyką i teatrem, ponieważ są stale obecne w utworach literackich są ważnym czynnikiem estetyczno – filozoficznym. Ich korzenie sięgają do rodziny Szymanowskich i Teatru „Studia” Stanisławy Wysockiej w Kijowie. Biografia nie będzie jednak dla nas dominującym czynnikiem wartościującym. Natomiast pewne fakty z życia pisarza będą wykorzystane jako tło interpretacyjne, jako faktor tłumaczący autotematyzm i autobiografizm w dziełach J. Iwaszkiewicza. Zestawienie motywów ukraińskich w prozie i liryce pomoże nam dociec do prawdziwych źródeł inspiracji i czynników, wyznaczających kierunek ewolucji poetyki pisarza.

Warto zwrócić uwagę na odmienną sytuację na ziemi Kijowskiej i Elisawetgradzkiej, które już od dłuższego czasu znajdowały się pod wpływem Rosji. Specyfika tych terenów w dużym stopniu wyznaczała „inność” środowiska ziemiańskiego, a więc wywodzącego się

---

⁹ Podobnie traktuje interpretację dzieła literackiego P. Ricoeur, *Egzystencja i hermeneutyka. Rozmowy o metodzie*, Wybór, oprac. i posłowie S. Cichowicz, Warszawa 1975, s.137.

z niego przyszłego artysty. Spróbujemy udowodnić, iż odrębność „małej ojczyzny” Iwaszkiewicza złożyła się na odrzucenie przez pisarza „strategii świadka i agitatora”.¹⁰

Nawiązując do najnowszych opracowań, dotyczących problemów kresowości i specyfiki kultury polsko – ukraińskiego pogranicza, spróbujemy wyznaczyć miejsce terenów Ukrainy centralnej i wschodniej wśród innych ziem i regionów Rzeczypospolitej; określenie specyfiki polskości, wynikającej z lokalnych stosunków etnicznych, stopnia intensywności procesów penetracji kulturowej i interferencji językowej, oraz ustalenie relacji między pojęciem „peryferia” - „centrum” pozwoli nam zdefiniować „małą ojczyznę” autora *Sławy i chwały* i wprowadzić termin „głębokich” czy „dalekich” kresów. Terytorialne rozróżnienie kresowości przyczyni się do głębszego rozumienia pewnych zjawisk kulturowych, estetycznych, filozoficznych itd.

Do autora *Zarudzia* można zastosować tak zwany model „biografii symbolicznej”. Jednak równie istotny będzie regionalizm, który w pewnym sensie wyznacza mechanizm pisarstwa Iwaszkiewicza. Analiza genezy psychologicznej dzieł pozwoli zrozumieć istotę kresowości i artyzmu autora *Ucieczki do Bagdadu*. W twórczości Jarosława Iwaszkiewicza, jak już zaznaczaliśmy, obrazy Ukrainy funkcjonują na innych zasadach, niż w dziełach pisarzy południowo – wschodnich kresów, które często nie odpowiadają tradycyjnym kryteriom, stosowanym do pisarzy pogranicza.

Estetyzm Oskara Wilde’a, głoszący, że „dla każdego prawdziwego twórcy świat realny jest tylko światem sztuki, a rzeczy ziemskie o tyle są tylko nie znikome, o ile są piękne”¹¹, jak i inne „modne idee”, przyczynił się do swoistej „pozy” artystycznej i życiowej. „Religia piękna”, wyrażana w sposób szczególny w utworach okresu kijowskiego, uderza swym syntetyzmem, krajobrazy wyróżniają się swą sztucznością (*Młodość pana Twardowskiego*), nawet dekoracyjnością (*Ucieczka do Bagdadu*).

Autor powieści poetyckich jest daleki od zaangażowania się w sprawy społeczne, artysta koncentruje uwagę na dialogu między Ego i Altero Ego, dostosowuje się do panujących koncepcji estetyczno – filozoficznych. Natomiast realia życia codziennego są przyczyną ucieczki młodej osobowości w świat irrealny. „Pogańska” bujność przyrody ukraińskiej staje się azylem dla estety spragnionego samorealizacji. Młody Iwaszkiewicz próbuje utworzyć własną wizję świata i pogodzić dysonansy rzeczywistości i sprzeczności wewnętrzne. Gruntem uniwersalnym w tym sensie jest kraj zamieszkania artysty. Idea równania kulturowego, stale obecna w twórczości Iwaszkiewicza, jeszcze za czasów Kijowskich zostaje wcielona w orientalnym

¹⁰ S. Uliasz, *Obrazy Ukrainy i Ukraińców w literaturze polskiej*, Rzeszów 1993, s.18.

¹¹ J. Iwaszkiewicz, *Oscar Wilde i modne idee w jego dziełach*, „Dialog” 1983, nr 9, s. 84.

Astrachanu (*Ucieczka do Bagdadu*), później w wiosce ukraińskiej (*Gody jesienne*), gdzie siłą integrującą jest kult Dionizosa, bazujący się na syntezie obrządków chrześcijańskich, wierzeń pogańskich i mitologicznej postaci antycznej.

Powyższe rozważania pozwalają na konstatację odrębności kresowego estety „z modnej szkoły Wilde’a”.¹² Te estetyczno – filozoficzne postawy złożyły się na Iwaszkiewiczowską bierność, a nawet „lekki konformizm”. W latach późniejszych pisarz sam przyzna się do młodzieńczej apolityczności:

*Pamiętam, że nawet myśl o niepodległości Polski była dla mnie czymś zupełnie obcym, szukałem mojej niepodległej ojczyzny w sferze sztuki (...)*¹³

Ujęcie Ukrainy, jej mechanizm funkcjonowania są niezmiennie prawie do napisania powieści autotematycznej *Księżyc wschodzi*. Porachunek z modernizmem sygnalizuje zmiany w świadomości artystycznej i wynikającej z tego percepcji terenów porzuconych. Niektórzy badacze dopatrują się w Iwaszkiewiczowskim problemie czasu (np. *Panny z Wilka*) więzi z faktem opuszczenia Ukrainy, pewnej sublimacji, tęsknoty za minionym okresem życia. Wspomnienia Wiktora są współbrzmiały motywom i tematyce ukraińskiej i nostalgicznemu spojrzeniu wstecz ku przeszłości. Z podobnym traktowaniem czasu stale mamy do czynienia zarówno w prozie, jak i w liryce (...)¹⁴

W tym okresie intensywność „pracy wspomnieniowej” (termin G. Ritza) jest dość silna, jednak na *Koronkach weneckich II* wątki ukraińskie urywają się. Iwaszkiewicz przystępuje już do pisania swych pamiętników, *Księgi moich wspomnień*, oraz I tomu *Sławy i chwały* – oba te utwory nadają wspomnieniom o Ukrainie nowy kształt.(...) Obydwa teksty likwidują patologiczne jądro nieruchomych, specyficznie nastrojowych obrazów ukraińskich.¹⁵

Twórczość Iwaszkiewicza lat późniejszych jest interesującą symbiozą nowatorstwa i tradycji, doświadczeń i wspomnień. Przede wszystkim da się zauważyć pewne „cofnięcie się”, powrót minionych zainteresowań metafizycznego lęku, mającego całkiem odmienny charakter niż w kongresie we Florencji. Zmienia się także sposób percepcji i funkcjonowania Ukrainy.

*Boże mój, dokąd to myśmy zalecieli, zaczynają się „lata siedemdziesiąte”- strach nawet pomyśleć, lepiej było w wieku XIX – ale przyszło żyć w wieku XX.*¹⁶

---

¹² J. Iwaszkiewicz, *K. Szymanowski a literatura* [w:] J. Rohoziński, Jarosław Iwaszkiewicz, Warszawa 1968, s 95.

¹³ Ibidem, s 96.

¹⁴ G. Ritz, „Brzezina” i „Panny z Wilka” [w:] Miejsce Iwaszkiewicza, Podkowa Leśna 1994, s. 101.

¹⁵ G. Ritz, Podróż i wspomnienia. Opowiadania włoskie i ukraińskie [w:] Almanach Iwaszkiewiczowski, Podkowa Leśna 1995, s.65.

¹⁶ J. Staniukowicz, *Jarosław Iwaszkiewicz – prosty i serdeczny* [w:] Stawisko. Almanach Iwaszkiewiczowski, Podkowa Leśna 1995, s.148.

Wypowiedź pisarza świadczy o silnej więzi ze stuleciem minionym, a więc z tradycją ziemiańską, z Ukrainą, jest dowodem wciąż żyjącej pamięci, młodości.

Obrazy Ukraińskie, zaktualizowane pobytami w miejscach dzieciństwa dają cenny materiał do zbadania i powinny być wykorzystane, jako kod do odczytywania mitów i tajemnic, zakodowanych w utworach wcześniejszych.

II. Sposoby kreacji przestrzeni

Rozpatrując przestrzeń, jako „zjawisko wytłumaczalne w porządku morfologii dzieła literackiego, jako jedną z zasad organizacji jego planu kompozycyjno – tematycznego”¹⁷ można mówić o chronotopii utworów autora *Sławy i chwały*. Podstawowe typy przestrzeni: pragmatyczna mityczna i abstrakcyjna posiadają „więź artystyczną”¹⁸ z czasem historycznym. Analiza utworów o tematyce autobiograficznej pozwala nam zauważyć kategorię chronotopu autorskiego czy intencjonalnego, wynikającego ze sposobu myślenia twórcy.¹⁹ Istotne będzie uwzględnienie specyfiki elementów przestrzennych, związanych z tradycją kulturową i literacką, które są tworzywem czasoprzestrzeni historycznej, uzależnionej od sposobu bycia polskiego ziemiaństwa na Ukrainie i układów wewnętrznych tego środowiska, jeżeli chodzi o przestrzeń zamkniętą. W tym pomocną inspiracją metodologiczną będą sądy między innymi M. Bachtina, R. Barthesa, H. Markiewicza, N. Kopystiańskiej, B. Walniuka.

Przestrzeń ukraińska zyskuje różne wymiary związane z przyrodą (*Gody Jesienne*), obrazami urbanistycznymi (*Zenobia Palmura*), tradycją (*Księżyc Wschodzi*), filozofią i estetyką (*Sława i chwala*). Ogarniający charakter przestrzeni daje podstawy mówić o dominancie bohatera, który wyznacza jej porządek, strukturę i semantykę. Zostaje rozpatrzona współzależność świata wewnętrznego bohaterów i przestrzeni otaczającej. Spróbujemy klasyfikować jej rodzaje i wyznaczyć funkcje: samodzielny chronotop, nawiązującej do akcji, postaci czy reprezentowanej koncepcji filozoficzno – estetycznej, tło psychologiczne, „opór środowiska”²⁰ i inne.

Kreacja przestrzeni ukraińskiej jest ściśle związana z „idea – duszą” (określenie J. Iwaszkiewicza) utworu. Autor rzadko zwraca się ku tematyce historycznej, ale w dziejach związanych z konkretnymi wydarzeniami z życia Polaków tworzy się nie tyle topos ziemi cierpiącej ile męczącej się duszy.

---

¹⁷ J. Sławinski, *Przestrzeń w literaturze: Elementarne rozróżnienia i wstępne oczywistości* [w:] *Przestrzeń i literatura*, Studia pod red. M. Głowińskiego i A. Okopień – Sławińskiej, Wrocław 1978, s. 11.

¹⁸ Por. M. Bachtin, *Formy wriemieni i chronotopa w romanie* [w:] *Woprosy literatury i etiki*, Moskwa 1975, s. 234.

¹⁹ Por. Z. Mathauzer, *Husserwola fenomenologie a ruska literarni teorie XX stuleci* [w:] *Ceska slawistika. Ceske prednasky pro XI Mezinarodni Sjezd Slawistu*, Slawia 1993, s.371 – 376.

Zasługują na uwagę pejzaże Włoch i innych krajów Europy i Ameryki, wywołujące obrazy Ukrainy i reminiscencje związane z przeszłością. Wątki podróżowania mogą być analizowane jako sublimacja, jako zastępstwo „utraconego raju”, jako próba odnalezienia się, dlatego „egzotyczność” tych obszarów często identyfikuje się z Ziemią „ojczystą”. Pod tym względem warto zwrócić uwagę na problem „egzotyizmu” w dziełach Iwaszkiewicza i rolę Ukrainy, jako czynnika wpływającego na świadomość kreatora.

Egzotyczny charakter danego terytorium orzekany jest na podstawie porównania z terytorium tego, kto orzeka; jest to cecha przysługująca danemu obszarowi tylko w relacji do geograficznego punktu odniesienia. Egzotyka jest pochodną relacji, przy czym każdy z członów tej rodziny może być równocześnie egzotyczny dla drugiego.²¹

Ujmując powyższe twierdzenie, będziemy analizować przestrzeń dzieł z perspektywy „kijowskiej” i „warszawskiej”, prześledzimy zmienny charakter granicy między Orientem i Okcydentem.

Ważnym aspektem badań jest również droga. W Iwaszkiewiczowskich opisach dróg zawarta jest rzeczowa informacja, uczuciowe zespolenie i zaduma nad historią. Można by sformułować, iż drogi stanowią centrum świata Iwaszkiewicza.²² Topos drogi często ma wymiar symboliczny, łączy się z obrazami werystycznymi i ma wiele odniesień semantycznych. Drogi stepowe, górne, ścieżki, szosy, uliczki stają się miejscem rozmyślań o sensie życia, wartościach egzystencjalnych. Równie ważne są połączenia akwaticzne (Dniepr, morze Czarne, Roś i inne). W każdym niemal utworze Iwaszkiewicza mamy do czynienia z przemierzeniem większych mniejszych odległości. Współtworzą one pejzaże miasteczek, miast, osiedli, stanowią jakby ich centra starożytne lub nowoczesne, przecinają ziemię wzdłuż i wszerz, likwidują wszelkie granice, zastępują je pograniczami geograficznymi, etnicznymi, socjologicznymi i religijnymi.²³

Rozważając genezę sposobów kreacji Iwaszkiewiczowskiej przestrzeni Ukrainy da się wyróżnić dwa podstawowe źródła: po pierwsze to utrwalona w świadomości przyroda i miasto, po drugie – autopsyjne obrazy pamięciowe przywołane we wspomnieniach.

III. Wśród bohaterów

Istotny wpływ na gust estetyczny i świadomość artystyczną przyszłego pisarza, a więc na sposób kreacji bohaterów, wywarło środowisko Polaków na terenach obecnej Ukrainy. Specyficzne środowisko ziemiańskie, które „przez długi wieki żyło w wyzysku otaczającego

---

²⁰ Por. D. Lichachov, *Poetika chudożestwiennogo prostranstwa* [w:] *Izbrannyje raboty*, t. 7, Leningrad 1987, s.629.

²¹ A. Stoff, *Studia z teorii literatury i poetyki historycznej*, Lublin 1997, s. 219.

²² E. Łoch, *Pisarstwo Jarosława Iwaszkiewicza wobec tradycji i współczesności*, Lublin 1988, s. 159.

²³ *Ibidem*, s. 156.

ludu, cóż dziwnego, że czuje się wśród niego izolowana. Jej sposób bycia, jej przyjęcia i bóle, francuskie rozmowy i wieczorne muzykowanie w salonie słowem cały jej rytuał towarzyski ma na celu podkreślenie własnej odrębności i uzasadnienie swego istnienia na tych ziemiach (...) ideały kulturalne mają tu charakter wtórny i estetyzujący”.²⁴

Ponadto trzeba zwrócić uwagę na środowisko kijowskie. Stolica małosyjskiej prowincji jest fenomenem kulturowym. Dokładna analiza jego subkultury, środowiska polskiego, gimnazjalnego i akademickiego, pomogą w odnalezieniu źródeł inspiracji.

Właśnie zaściankowy dwór i podatne na nowe idee miasto wyznaczają krąg postaci Iwaszkiewiczowskich utworów związanych z Ukrainą. Dla nas istotne będą wszystkie cechy i czynniki wyznaczające odrębność postaci, wpisanych w kolorystyczną przestrzeń Ukrainy centralnej.

Na szczególną uwagę zasługuje relacja między bohaterem a prototypem, między światem przedstawionym a minioną rzeczywistością. Z kolei da się zauważyć istotną stereotypizację bohaterów, obecność szablonu czy algorytmu kreacji postaci. Najczęściej mamy do czynienia z korepetytorem w dworze ziemiańskim czy estetyzującym artystą. Mamy podstawy mówić o swoistym „wzorze biograficznym” o charakterze singularnym przedstawicieli młodego pokolenia – Polaków na tych ziemiach.

Bohaterowie Iwaszkiewicza wyróżniają się różnorodnością reprezentowanych poglądów politycznych, estetycznych i filozoficznych. Staroświecki konserwatyzm i kolaboracja, Wilde’owski ideał piękna i poetyka codzienności, wyrafinowany dekadentyzm i rujnąjący nihilizm. Zróżnicowana galeria postaci ukraińskich jest odbiciem stylu życia obywateli południowych guberni Rosji. W kręgu bohaterów znajdują się studenci i starzy powstańcy, wojskowi i pokojówki, przedstawiciele duchowieństwa i pustelnicy, arystokracja i rewolucjoniści, wystrojona „śmietanka” towarzystwa i ubrane po kozacku chłopcy, filozofujący obserwatorzy i „ludzie czynu”, rozrzutni głupcy i demoniczni szaleńcy.

Spektrum przedstawionych postaci jest dowodem nadzwyczajnego zainteresowania się autora jednostką, tworzącą barwne płótno – obraz Kijowszczyzny i Małosyjski końca XIX początek XX wieku jako „Wielkiej republiki mieszaińców”.²⁵

Jak słusznie zaznacza B. Hadaczek Iwaszkiewiczowska Ukraina funkcjonuje na całkiem odmiennych zasadach, niż u innych pisarzy kresowych.²⁶ Dane zjawisko da się wytłumaczyć tym, że autor *Sławy i chwaly* urodził się i wyrósł na ziemiach nie należących do Polski, gdzie

---

²⁴ A. Sandauer, *Od estetyzmu do realizmu* [w:] *Poeci trzech pokoleń*, Warszawa 1966, s. 62.

²⁵ B. Hadaczek, *Op. cit.*, S. 20.

²⁶ *Ibidem*, s. 22.

ogniskiem polskości był tradycyjalistyczny dwór szlachecko – ziemiański lub związek czy organizacja narodowościowa. Poza środowiskiem, w miejscach publicznych posługiwano się językiem rosyjskim. Mamy do czynienia z precedensem, który przyczynił się do tego, że autor i jego bohaterowie, realizują energię życiową i ambicje w nieustannym estetyzowaniu i aprobachie koncepcji filozoficznych. Iwaszkiewiczowskie postacie, z życia wzięte, znajdują się w stałej konfrontacji z rzeczywistością, te sprzeczności wyznaczają całą sekwencję zdarzeń młodzieńczych utworów autora. Z kolei autobiografizm często rodzi autotematyzm. Rozważania, refleksje, reminiscencje bohaterów są wyrazem sprzeczności, pochodzą z świadomości kreatora i służą cennym materiałem, rozkrywającym procesy wewnętrzne.

Cechą charakterystyczną utworów lat późniejszych jest polifunkcjonalność bohaterów. Praca wspomnieniowa i przywoływane obrazy łączą się z rozważaniem o przeszłości, które na tle „niepewnej” rzeczywistości przyczyniają się do powstania Iwaszkiewiczowskiego mitu dzieciństwa i młodości, związanego z Ukrainą. Stykamy się z powszechnym zjawiskiem w literaturze kresów – pamięcią – nostalgią, zacierają się granicy między realnym i nierealnym”.²⁷

Po perypetiach życiowych i poszukiwaniach artystycznych J. Iwaszkiewicz zaczyna pracować nad powieścią historyczną *Sława i chwała*. Autor próbuje w sposób realistyczny pokazać losy bohaterów na tle historycznym, ale nie rezygnuje z prymatów: „...jego bohaterowie nie tyle „tworzą historię”, ile rozważają własną rolę w tych wydarzeniach.(...) powieść często-gęsto przerasta w obszerne sceny dramatyczne i toczy się dookoła problemów filozoficznych: życie, śmierć, czyn, zdrada, miłość, nienawiść”.²⁸

Ukraina przestaje być wyłącznie ziemią młodości. To miejsce niespełnionych marzeń i możliwości. Iwaszkiewicz pragnie zobiektywizować obraz tej ziemi obszarów, wprowadzając postacie, które odtwarzają sytuację etniczną, polityczną i socjalną początku XX wieku. Bohaterowie są wcieleniem dalszych rozważań autora nad problemem „utraconego czasu”.

Interesującym momentem badań są obecne w dziełach Iwaszkiewicza inerte tekstualne postacie i prototypy. Istotne będzie uwzględnienie problemu kreacji bohaterów w kontekście sublimujących mitów Iwaszkiewiczowskich: Dionizos i Narcyz, Prozerpina i Apollo, Eros Tanatos, Orient i Okcydent i inne.

---

²⁷ Ibidem, s. 23.

²⁸ H. Verves, *Pro Iwashkewycha* [w:] *Czeset' i slawa*, t. 3, Kyjiw 1966, s. 348 – 349.

To wymiar mitu pozwala naprawdę przekroczyć absurd – istotę egzystencji bycia - w - świecie, bycia – ku – śmierci, obcości, rzucenia, wygnania, negatywnej wolności, skończoności, kryzysu rozumu, nihilizmu, niewiary²⁹.

W kontekście Iwaszkiewiczowskich bohaterów i tworzonych przez nich kręgów sytuacyjnych należy się rozpatrywać ideowo – tematyczne znaczenie dzieł o tematyce ukraińskiej. Postacie i obrazy jako środek porozumiewania się autora i czytelnika są nośnikiem myśli, sądów i prawd. Analiza filozofii, głoszonej przez bohaterów, pozwala zauważyć pewną konfrontację poglądów, sprzeczności wewnętrznej i zewnętrznej, które są zwierciadłem psychologii autora. Warto zwrócić ponadto uwagę na obecność postaci, otwarcie wyróżniających poglądy autora. Ustalenie relacji między twórcą a prote – parole ujawnia zakamuflowane czynniki, które wyznaczają i tłumaczą typ świadomości artystycznej i kierunek jej ewolucji. Tak zadeklarowany w pierwszych utworach estetyzm Wilde’owski poddaje się negacji już w *Zenobii Palmurze*, natomiast ostateczny porachunek z modernizmem dokonuje Antoni w powieści *Księżyc wschodzi*.

Każdy krok, najdrobniejszy nawet, całej tej rewizji kosztował go wiele czasu i rozmyślań. Wydobywał się z pieluszek ukrytych frazesów, których sam siebie nauczył. I miłość, i przyjaźń, i religia ulegały przemianom powolnym lecz stanowczym, aby w końcu odejść gdzieś daleko, poza białą peryferię rekonwalescencji³⁰.

Wynikiem tej „rewizji” staje się motto: poznać, zrozumieć i wyrazić. Później Iwaszkiewicz napisze: „I do głowy mi nawet nie przychodzi, że świata poznać niepodobna, a cóż dopiero zrozumieć.(...) Ale cieszę się, że byłem taki i cieszy mnie, że czytelnik mój – który już zna moje ostatnie opowiadania i trudne zmagania się „Sława i chwała” – dostanie do ręki rzecz tę , jak młodzieńczą moją fotografię”³¹.

Rozważając problematykę utworów nie związanych z Ukrainą w kontekście proto – parole można dostrzec istotną więź między ideą tych dzieł a motywami ukraińskimi. Analizując utwory o różnej tematyce i różnych okresów twórczości można wyróżnić stale obecny motyw wygnania, nawiązujący do problemu adaptacji w nowym środowisku. Z tym się wiąże także problem utraconego czasu, dialogu kulturowego etc.

Interesujący jest aspekt psychoanalityczny. Stosując kategorie psychologiczne można dostrzec pewne niuanse, związane z celowością tego czy owego Bohatera. Rozpatrując postać

---

²⁹ W. Szydłowska, *Ekzystencjalizm w kontekstach polskich*, Warszawa 1997, s. 29.

³⁰ J. Iwaszkiewicz, *Księżyc wschodzi*, Warszawa 1964, s. 212.

³¹ *Ibidem*, s. 5 – 6.

jako osobowość posiadającą jaźń kresową przez autora, która wyraża się w myśleniu, rozmowach i czynach, ustalimy relacje: *autor – intencja – bohater – idea*.

Wyznamy stopień konwencjonalności Jaźni jako kategorii zmiennej.

Iwaszkiewiczowski wątek walki o tożsamość jest ściśle związany z pojęciem „tożsamości grupowej” i problemem identyfikacji w nowych warunkach. Pisarz stwarza różne kręgi sytuacyjne świata przedstawionego, gdzie bohaterowie muszą dokonać koordynalnego wyboru i rozwiązać konflikt psychologiczny czy socjalny. Często walka o tożsamość staje się tematem, a identyfikacja – ideą całego utworu. Zjawisko to można zaobserwować na przykładzie „*Hilarego syna buchaltera*” czy „*Sławy i chwały*”.

Z problemem tym wiąże się również kwestia sieci relacji między postaciami i kręgami sytuacyjnymi. Iwaszkiewicz wprowadza w świat przedstawiony figury, należące do różnych kręgów kulturowych, poglądach politycznych i statusach socjalnych, przenosząc tam sam konflikt na inną płaszczyznę. Interesować nas będzie zestawienie bohaterów jako nośników idei utworu.

Inspiracją metodologiczną będą prace E. Czaplejewicza, E. Kasperskiego, E. Kosowskiej, E. Jaworskiego, E. Kuźmy, E. R. Curtiusa i innych. Ważnym momentem będą ustalenia M. Bachtina o więzi między bohaterem a czasoprzestrzenią. W tym kontekście będziemy badać postacie wpisane w obszary Ukraińskie.

Reasumując można stwierdzić, że bohaterowie Jarosława Iwaszkiewicza stanowią interesujący materiał dla analizy psychologii człowieka wywodzącego się z kresów Wschodnich, reprezentują oni obszerny typ świadomości o innej skali wartości socjalnych, etycznych i kulturowych, są wysoko artystycznym wcieleniem idei autora.

IV. Kompozycja tekstów

Proza Jarosława Iwaszkiewicza jest całkiem własna i niczym nie podobna³². Odrębność i specyfika pisarska autora *Sławy i chwały* polega na stałej konfrontacji między panującymi nowatorskimi tendencjami a tradycją, artysta zawsze szukał „własnej drogi”, nieustannie pracował nad manierą twórczą. Analizując dorobek Iwaszkiewicza okresu Kijowskiego R. Przybylski pisał: „W epoce szaleńczych negacji tradycji, zwłaszcza dorobku Młodej Polski, Iwaszkiewicz z jakąś wspaniałą pokorą, na którą stać tylko wielkie talenty, przejął modernistyczny problem artysty. Dziś z perspektywy lat, jego walka z modernizmem o własne

---

³² H. Zaworska, *Opowiadania Jarosława Iwaszkiewicza*, Warszawa 1985, s. 174.

kredo artystyczne sprawia wrażenie przemyślanego przygotowania, jakiegoś niezmiernie ważnego wstępu do zasadniczej pracy twórczej (...)"³³

Struktura narracyjna tekstów Iwaszkiewicza i kreacja świata przedstawionego w dużej mierze zależy od stanu świadomości artystycznej i gustu estetycznego artysty. Stąd wynika dominanta tego czy owego chwytu: centrum utworu może stanowić pewien problem czy dylemat (*Zenobia. Palmura*), koncepcja filozoficzna jako niekwestionowana wartość (*Gody jesienne*) albo wybrana postać jako nosiciel idei i wyraziciel światopoglądu (*Księżyc Wschodzi*). Tak rzecz ujmując, możemy mówić o tak zwanej focalizacji (termin A.W. Labudy). W tym kontekście istotne będzie ustalenie relacji między autorem – narratorem – postacią. Pod tym względem *Zenobia. Palmura* jest interesującą próbą realizacji dwóch perspektyw narracji. Po pierwsze, obecność Iwaszkiewicza – autora jest ciągle odczuwalna, chociażby w ustawniczych zmianach stylu narracji. Po drugie, jako postać działająca, jako „Jarosław Iwaszkiewicz”, „student filozofii”, początkujący artysta. Wszystkie elementy autobiograficzne zostały podporządkowane kompozycji. Nadając kreacji literackiej własnego imienia miało na celu wyszydzenie jednej z zasad estetyki sztuka dla sztuki, a nawet doprowadzenie jej do absurdu. Z kolei fikcja artystyczna w tej koncepcji jest maską ekshibicjonizmu³⁴. Interesującym momentem są zobietyzowane własne przeżycia autora wcielone w postaci Jarosława Iwaszkiewicza. Ponadto to warto uwzględnić charakterystyczną cechą wczesnej prozy J. Iwaszkiewicza stylizację. Autor sięga do wiecznych arcydzieł (*Wieczór u Abdona*) oraz do twórczości ludowej (*Ucieczka do Bagdadu*) dzieło pisarza. Iwaszkiewiczowska stylizacja wyraża się w wielu płaszczyznach i „stanowi cenny materiał dla literaturoznawców. Podobne chwytów artystyczne w dużym stopniu wyznaczają kompozycję dzieł.

Wśród różnorodnych form gatunkowych największym uznaniem cieszą się małe utwory narracyjne, które autor często określa jako nowelę. Jednak w istocie rzeczy mamy do czynienia ze spoiwem nowel i opowiadań. Podobna forma daje możliwość opisać obrazy i epizody z okresu dzieciństwa i młodości, pozwala jak najbardziej przekazać duch tej atmosfery. Specyfika kompozycji wiąże się z konstrukcją narracji: początek akcji jest usytuowany w „obcej” przestrzeni i wywołuje robotę mechanizmu pamięci i wiąże się z przeszłością. Analizując podobne utwory warto wziąć pod uwagę intencje autora, cel wypowiedzi i znaczenie świata przedstawionego. Rozróżnienie tych pojęć jest rękojmą prawidłowej interpretacji tekstu.³⁵

---

³³ R. Przybylski, *Eros i Tanatos. Proza Jarosława Iwaszkiewicza – 1916-1938*, Warszawa 1970, s. 8.

³⁴ Ibidem, s. 12.

³⁵ Por. J. Culler, *Teoria literatury*, Warszawa 1998, s. 79.

Badając tkankę dzieła określimy rolę intertekstualnej (wewnętrznej i zewnętrznej) obecności postaci i toposów, będziemy rozważać problem synkretyzmu gatunkowego, weźmiemy pod uwagę towarzyszące okoliczności wypowiedzi, uwzględnimy kontekst historyczny.

Ważne miejsce w dziełach Iwaszkiewicza zajmują monologi, będący wyrazem stanu wewnętrznego i dialogi ilustrujące konfrontacje systemów światopoglądowych i koncepcji estetyczno-filozoficznych. Autor często korzysta z epistoł, jako swoistego gatunku literackiego (*Legenda o Balbinie Nieznanej*) lub chwytu artystycznego (*Sława i chwała*).

Cechą charakterystyczną pisarstwa Iwaszkiewicza jest ewolucja od modernistycznych, przepełnionych liryzmem opowiadań, przypominających przypowieści, do całkiem realistycznego tonu wypowiedzi. W stosunku do prozy lat trzydziestych A. Sandauer pisał: „Czytelnik w jej fikcyjnym świecie czuje się nieomal jak w rzeczywistości: nie dostrzega kierującej ręki autorskiej, lecz ulega złudzeniu, że interpretuje ów świat samodzielnie. Stąd wieloznaczność i aluzyjność tej prozy, której pełne rozumienie wymaga, wbrew pozorom, dużego wysiłku”³⁶.

W naszych rozważaniach, dotyczących kompozycji utworów Iwaszkiewicza, istotne będzie uwzględnienie funkcji pejzażu i motywów przyrody ukraińskiej: element dygresyjny czy samodzielny chronotop. Ustalenie więzi i proporcji między światem bohaterów a stanem wewnętrznym może być czynnikiem decydującym o wartości dzieła.

Proza autora *Zarudzia* wywodzi się z klimatu ziemi ukraińskiej z czasem założenia artystyczne były modyfikowane i poddawane selekcji, w zależności od nowych warunków i sytuacji geopolitycznej. Niekwestionowaną wartością dla Iwaszkiewicza stanowią stale obecne apolityczność, wrażliwość, uniwersalizm, zmysłowość, sensualizm. Te dominanty decydują nie tylko o treści, ale także o strukturze utworów.

V. Iwaszkiewicz wobec dyskursów kresowych

Dialektyczne podejście do traktowania kresowości, jako swoistej odmiany mentalności polskiej, a także uwzględnianie kwestii „centrum – peryferie” i wynikającej z tego, całkiem odmiennej wizji sztuki pisarzy kresowych, pozwoli nam zrozumieć pewne kontrowersyjne momenty życia i przede wszystkim twórczości autora *Sławy i chwały*.

Mówiąc o Iwaszkiewiczu, niezmiernie ważne jest podkreślenie charakteru środowiska, z którego wywodzi się pisarz, oraz uwzględnienie miejsca narodzenia, „małej ojczyzny”: Kalnik? Elisawetgrad? Kijów? czy uogólniając kresy? J. Święch słusznie zaznacza: „Im więcej

i dłużej mówi się o kresach, tym trudniej je zrozumieć. Bo np. jak się ma topografia kresów do rzeczywistej charakterystyki ziem leżących na wschodniej granicy Rzeczypospolitej? Wszak istnieje tu, jak wiadomo, spora dowolność (...)"³⁸

Niewątpliwie autor *Dnia sierpniowego* należy do wspólnoty kresowej, ale subkultura tej grupy społecznej, zamieszkującej obszary Ukrainy centralnej i stanowiącej około 2% obywateli tych ziem, do dziś jest nie zbadana. W związku z tym warto uwzględnić czynniki, kształtujące świadomość narodową Polaków na Kijowszczyźnie, mamy na myśli „centrum” jako faktor, wyznaczający kierunek procesu identyfikacji. Mówiąc o Iwaszkiewiczu mamy problem z definicją tego „centrum”: czy to fascynujące swymi tradycjami literackimi Petersburg lub Moskwa? czy żakowski Kijów? A może nieznaną i rzadko widzianą Warszawa? Badacze tak komentują ten problem: „Zanika właściwie potrzeba określenia się wobec jakiegoś centrum, skoro tego centrum zabrakło, a wszystko co ważne i istotne dla przetrwania koncentruje się właśnie tutaj. Peryferyjność kresów traci swój relacyjny charakter, staje się wartością samą w sobie, punktem nieodśrodkowym, skupiającym w sobie całą energię. Kresy zaczynają mieć swoją własną prehistorę i historię, własnych świętych i bohaterów, własne legendy i podania, własne symbole i znaki dostępne tylko wtajemniczonym, a nie zrozumiałe dla profanów. Kształtuje to wzorce życiowe na kształt zaścianka lub sekty czy łoży masońskiej. Kresowość w oczach obserwatorów nabiera z kolei sama rysów mitologicznych i sakralnych, staje się czymś egzotycznym i w znacznej mierze anachronicznym”.³⁹

Warto jeszcze raz podkreślić, że system światopoglądowy, skala wartości, estetyzm, artyzm i typ wrażliwości autora *Zarudzia* zaznały bardzo intensywnych wpływów kultury rosyjskiej i ukraińskiej. Podobna sytuacja jest rzadkością w odniesieniu do innych artystów kresowych. Lwów, Wilno, Podole, Wołyń to są tereny zdominowane przez kulturę i tradycje polskie. Natomiast im bardziej na Wschód, tym wyraźniej zmienia się sposób bycia i skala wartości polskiej mniejszości, zasadniczo modyfikuje się ujęcie polskości i pozycja wobec panujących ideałów. Dany fakt może być punktem wyjściowym w analizie „odrębności” twórczości J. Iwaszkiewicza. Uwzględniając wyrafinowany charakter Iwaszkiewiczowskiego pogranicza o wysokim stopniu interferencji kulturowej, da się zrozumieć stale obecną filozofię

---

³⁶ A. Sandauer, Op. cit., S.78.

³⁷ Dane wg R. Wapiński, *Polska i małe ojczyzny Polaków*, Wrocław 1994.

³⁸ J. Świąch, *Kresy i centrum* [w:] O dialogu kultur wspólnot kresowych, Pod red. S. Uliasz, Rzeszów 1998, s.

³⁹ J. Świąch, *Kresy i centrum* [w:] O dialogu kultur wspólnot kresowych, Pod red. S. Uliasz, Rzeszów 1998, s. Podobną tendencję podkreśla G.Ritz, *Przeobrażenia stereotypu Ukraińca u Andrzeja Kuśniewicza i Wilhelma Macha* [w:] O dialogu kultur wspólnot kresowych, Pod red. S. Uliasz, Rzeszów 1998, s. 291.

Dostojewskiego, motywy Turgieniewa, Tołstoja, możemy prześledzić wpływy symbolistów i akmeistów rosyjskich i wyznaczyć źródła fascynacji językiem i literaturą ukraińską.

Najważniejszym jednak momentem danego rozdziału będzie ustalenie typowo kresowych cech pisarstwa autora powieści *Księżyc wschodzi*. Spróbujemy dopatrzeć się swoistych stereotypów w traktowaniu pewnych problemów, składających się na wątki i tematy poszczególnych utworów. Dokonamy analizy motywów obiegowych, obecnych w twórczości artystów pogranicza. Zwrócimy uwagę na relację między faktem utracenia „małej ojczyzny” a ewolucją poetyki, wyznaczymy rolę sublimacji, wyrażającej się w „obrazach maskach”, krajobrazach o charakterze centralnym.

Interesować nas będzie również motyw dworu, który niezależnie od swej wieloznaczności i kontrowersyjności wyróżnia się podstawowym znaczeniem, wynikającym z warunków geopolitycznych i mechanizmów świadomości Polaka na kresach.

Wszystkich tych uwarunkowaniach i zróżnicowaniach kresów pod względem krajobrazu, klimatu, historii i tradycji, języka, religii i narodowości ich mieszkańców, czynnikiem integrującym cały obszar tych ziem był motyw zagrożenia od wschodu. Czynnikiem ten już *ex definitione* był obecny w pojęciu kresów jako linii stanic wojskowych, a został ożywiony szczególnie w latach 1918 – 1920 (...) ⁴⁰

Warto dodać, że pod koniec XIX na początku XX wieku funkcje „stancji” polskości pełnił dwór, szczególnie na terenach należących do imperium rosyjskiego. „Dwór” był wynikiem całego szeregu mechanizmów polityczno – socjalno - psychologicznych: *polityka asymilacyjna – poczucie zagrożenia – zamknięcie się – dwór jako twierdza*.

Konsekwencją tej sytuacji była sztucznie zachowywana atmosfera i tradycji szlachecko – ziemiańskie, nie odpowiadające realiom poza środowiskiem, i wynikające z tego postawa dekadencja, problem pokoleniowy i inne zjawiska symptomatyczne, które zostały odzwierciedlone w utworach wielu twórców kresowych, między innymi w *Płomieniach* (1907), w *Sam wśród ludzi* (1911) S. Brzozowskiego, w *Niedobrej miłości* Z. Nałkowskiej.

Na szczególną uwagę zasługuje rola pamięci i stałe powroty do miejsc utraconych w szerokim ujęciu (motywy stepu, nieba, akwaticzne, wątki współbycia kulturowego czy dialogu kultur, świadomość zagłady „świata dzieciństwa”- wszystkie aspekty bycia na kresach), które przez dystans czasowy stały się mitem i wciąż trwają w świadomości i twórczości.

Uogólniając, można stwierdzić, iż czynniki geograficzne, polityczne, socjalne w dużym stopniu decydują o indywidualności artysty, jego stylu i manieri, natomiast, specyficzna,

---

⁴⁰ R. Kiersnowski, *Kresy przez małe i wielkie „K”*, [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, Pod red. K. Handke, Warszawa 1997, s. 113.

wspólna wizja świata, niepowtarzalność poetyki i aksjologii decydują o przynależności do wspólnoty, łączą czas i przestrzeń w jedną całość, którą określamy jako polskie kresy. Analizując dorobek Iwaszkiewicza w kontekście innych tekstów kresowych próbujemy odczytać kody, które nabierają znaczenia dopiero w relacji z innymi dyskursami.⁴¹

Uwagi końcowe

Ukraina jako stale obecny element pisarstwa Iwaszkiewicza zmieniała się wraz ze świadomością pisarza i całego pokolenia, dla którego przeżycia kresowe stały się szkołą życia, wyznaczały typ wrażliwości, system światopoglądowy i wartości estetyczne. Cechą charakterystyczną jest „właściwość mądrego, historycznego patrzenia na dzieje ojczyzny wplecione w dzieje Europy, która uderza niemal u wszystkich pisarzy wywodzących się z kresów, dla których lata 1917 – 1918 oznaczały koniec polskości na tych ziemiach”.⁴²

Świadomość utraty dzieciństwa i młodości, wszystkiego, co było dane razem z narodzeniem wywoływała motywy katastrofy i potrzebę odnalezienia się w Kraju, Europie i świecie. „Arką przemierza” nazywa J. Kwiatkowski cykl wierszy *Powrót do Europy*, który jest ściśle związany z problematyką powieści historycznej *Czerwone tarcze*. W tej „księdze mitów” poeta próbuje pogodzić przeszłość i przyszłość, stara się zintegrować Orient i Okcydent i stworzyć europejską wspólnotę według własnej wizji.

W przedstawionej w Powrocie do Europy kulturowej geografii jest szczególne miejsce dla Ukrainy. Region ten symbolizował „Helladę scytyjską”, ziemię na której krzyżowały się wpływy Bizancjum i Rzymu, a wartość synkretyzmu kulturowego zbliża Ukrainę do np. Sycylii, co wielokrotnie Iwaszkiewicz będzie analizował.⁴³

Pamięć określa w sposób zdecydowany tło, przebieg fabularny, kreacje świata przedstawionego i bohaterów. Doświadczenia generacyjne tkwią w świadomości artystycznej i stanowią źródło tematów i idei w poezji i prozie, czasem imaginacją wracają do lat dziecińczych, mityzują i stają się legendą. Z tego punktu widzenia ważne miejsce w literaturze polskiej i światowej zajmuje Jarosław Iwaszkiewicz, symbol wieku XIX, łączący trzy epoki literackie. Literatura kresowa budowała tożsamość państwową, narodową na różnych płaszczyznach i jej bardziej lub mniej umiejętnie służyła. Służyła poznaniu innego świata i sztuki, współżyła z „obcymi”.⁴⁴

---

⁴¹ Por. J. Culler, Op. cit., s. 78.

⁴² M. Dąbrowski, *Literatura polska 1945 – 1995*, Warszawa 1997, s. 24 – 25.

⁴³ S. Uliasz, *Literatura kresów...*, Op. cit., s. 172 – 173.

⁴⁴ *Kresy w literaturze. Twórcy dwudziestowieczni*, Pod red. E. Czaplejewicza i E. Kasperskiego, Warszawa 1996, s. 13.

Iwaszkiewiczowski mit współbycia kulturowego przyczynił się do wzmocnienia idei współbycia i tolerancji. Wraz z J. Stempowskim, S. Wincenzem, J. Wołoszyńskim, W. Paźniewskim, M. Wańkowiczem autor powieści *Księżyc wschodzi* tworzył obraz Kresów wschodnich, by zachować go dla następnych pokoleń, urodzonych w innych warunkach geopolitycznych.

Spróbujemy wyznaczyć miejsce i rolę Jarosława Iwaszkiewicza w kulturze i wśród twórców kresowych. Będziemy starać się zdefiniować specyfikę kresowości tego artysty, pokazać skalę arcyzmu, wywodzącego się z ziem Ukrainy centralnej. Sprecyzujemy oryginalność wizji świata, stylu, maniery, języka. Wysoko artystyczne dzieło Iwaszkiewicza jest osiągnięciem literatury polskiej i światowej, ponieważ należąc do grupy kresowian pisarz sięgał również do tematów niezwiązanych z tą problematyką. Przez pryzmat młodzieńczych wrażeń i nabytej na Ukrainie wiedzy pragnął „poznać, zrozumieć i wyrazić” istotę świata i ludzkiej duszy.

Bibliografia

- Bachtin 1975 = Bachtin, Michail. *Formy wriemieni i chronotopa w romanie* [w:] *Woprosy litieratury i etiki*, Moskwa, s. 234.
- Chrzanowski 1982 = Chrzanowski, Michał. *W Kijowie między „Oktostychy”, „Zdanie”, nr 4, s.54.*
- Culler 1998 = Culler, Jonathan. *Teoria literatury*, Warszawa, s. 79.
- Dąbrowski = Dąbrowski, Mieczysław. *Literatura polska 1945 – 1995*, Warszawa 1997, s. 24 – 25.
- Domański = Domański, Michał. *Śladami kresowych dworów*, „Rota” 1997, nr 2/3, s. 9.
- Hadaczek = Hadaczek, Bolesław. *Kresy w literaturze polskiej XX wieku*, Szczecin 1993, s. 59.
- Iwaszkiewicz = Iwaszkiewicz, Jarosław. *K. Szymanowski a literatura* [w:] J. Rohoziński, Jarosław Iwaszkiewicz,
- Iwaszkiewicz = Iwaszkiewicz, Jarosław. *Księżyc wschodzi*, Warszawa 1964, s. 212.
- Iwaszkiewicz = Iwaszkiewicz, Jarosław. *Oscar Wilde i modne idee w jego dziełach*, „Dialog” 1983, nr 9, s. 84.
- Jedynak = Jedynak Stanisław. „Szkola ukraińska” w polskim romantyzmie, „Rota” 2/3 1998, s. 63.
- Jędrychowska = Jędrychowska, Maria. *Młodzieńcze fascynacje starości*, „Twórczość” 1988, nr 2, s. 57.
- Kresy w literaturze. Twórcy dwudziestowieczni, Pod red. E. Czaplejewicza i E. Kasperskiego, Warszawa 1996, s. 13.

Lichachov, Lichachov, Dmitriy. *Poetika chudożestwiennogo prostranstwa* [w:] *Izbrannyje raboty*, t. 7, Leningrad 1987, s.629.

Łoch = Łoch, Eugenia. *Pierwiastki mityczne w opowiadaniach Jarosława Iwaszkiewicza*, Rzeszów 1978.

Łoch = Łoch, Eugenia. *Pisarstwo Jarosława Iwaszkiewicza wobec tradycji i współczesności*, Lublin 1988, s. 159.

Mathauzer = Mathauzer, Zdenek. *Husserwola fenomenologie a ruska literarni teorie XX stuleci* [w:] *Ceska slawistika. Ceske przednasky pro XI Mezinarodni Sjezd Slawistu*, Slawia 1993, s.371 – 376.

Paustowskiy = Paustowskiy, Konstantin. *Wstriechi s drugom* [w:] *Wospominaniya o Iwaszkiewichie*, Moskwa 1984, s. 6.

Przybylski = Przybylski, Ryszard. *Eros i Tanatos. Proza Jarosława Iwaszkiewicza – 1916 – 1938*, Warszawa 1970, s. 8.

Kiersnowski = Kiersnowski, Ryszard. *Kresy przez male i wielkie „K”*, [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, Pod red. K. Handke, Warszawa 1997, s. 113.

Ricoeur = Ricoeur, Paul. *Egzystencja i hermeneutyka. Rozmowy o metodzie*, Wybór, oprac. i posłowie S. Cichowicz, Warszawa 1975, s.137.

Ritz = Ritz, German. „Brzezina” i „Panny z Wilka” [w:] *Miejsce Iwaszkiewicza*, Podkowa Leśna 1994, s. 101.

Ritz = Ritz, German. *Podróż i wspomnienia. Opowiadania włoskie i ukraińskie* {w:} *Almanach Iwaszkiewiczowski*, Podkowa Leśna 1995, s.65.

Ritz = Ritz, German. *Przeobrażenia stereotypu Ukraińca u Andrzeja Kuśniewicza i Wilhelma Macha* /w:/, *O dialogu kultur wspólnot kresowych*, Pod red. S. Uliasz, Rzeszów 1998, s. 291.

Sandauer = Sandauer, Artur. *Od estetyzmu do realizmu* [w:] *Poeci trzech pokoleń*, Warszawa 1966, s. 62.

Sławinski = Sławiński, Janusz. *Przestrzeń w literaturze: Elementarne rozróżnienia i wstępne oczywistości* [w:] *Przestrzeń i literatura, Studia* pod red. M. Głowińskiego i A. Okopień – Sławińskiej, Wrocław 1978, s. 11.

Staniukowicz = Staniukowicz, Jadwiga. *Jarosław Iwaszkiewicz – prosty i serdeczny* [w:] *Stawisko. Almanach Iwaszkiewiczowski*, Podkowa Leśna 1995, s.148.

Stoff = Stoff, Andrzej. *Studia z teorii literatury i poetyki historycznej*, Lublin 1997, s. 219.

Szydłowska = Szydłowska, Waleria. *Ekzystencjalizm w kontekstach polskich*, Warszawa 1997, s. 29.

Święch = Święch, Jerzy. *Kresy i centrum* [w:] O dialogu kultur wspólnot kresowych, Pod red. S. Uliasa, Rzeszów 1998, s.

Uliasz = Uliasz, Stanisław. *Literatura Kresów. Kresy literatury. Fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*, Rzeszów 1994, s. 22.

Uliasz = Uliasz, Stanisław. *Obrazy Ukrainy i Ukraińców w literaturze polskiej*, Rzeszów 1993, s.18.

Wapiński = Wapiński, Roman. *Polska i małe ojczyzny Polaków*, Wrocław 1994. Warszawa 1968, s 95.

Verves = Verves, Hryhoriy. *Pro Iwashkewycha* [w:] Czesct' i slava, t. 3, Kyjiw 1966, s. 348 – 349.

Zaworska = Zaworska, Helena. *Opowiadania Jarosława Iwaszkiewicza*, Warszawa 1985, s. 174.

Prof. dr hab. Lech Aleksy Suchomłynow, prezes Polskiego Kulturalno-Oświatowego Towarzystwa „Odrodzenie” w Berdiańsku, dyrektor Centrum Języka i Kultury Polskiej, sekretarz naukowy Związku Naukowców Polskich w Berdiańsku. Autor ponad 160 prac naukowych, w tym 7 monografii. Główne obszary badawcze: polska literatura pogranicza; formy przejawu wielokulturowości we współczesnej literaturze i kulturze tureckiej; Polacy na Wschodzie (antropologiczny aspekt).